

y reorganización política del territorio, basándose en los diversos conjuntos de fortificaciones construidos y/o reaprovechados. Estas etapas pueden sintetizarse en:

a) El avance astur hasta el valle del Duero (866-910).

b) La colonización y organización del territorio leonés (siglo X).

c) La fragmentación del poder feudal (980-1140).

d) La reorganización del territorio, de Alfonso VII a Alfonso IX (1140-1230).

En ellas los elementos esenciales son: la expansión militar y política en la meseta, la ocupación y organización del territorio, el control de los recursos económicos y el triunfo de la autoridad real. Sin embargo, se echa de menos el análisis exhaustivo de algunos elementos puntuales, como el proceso de organización y articulación del espacio leonés altomedieval, fuente para una interpretación global. Tal vez, por la magnitud temática del planteamiento inicial.

Finalmente, en la tercera parte («Catálogo de fortificaciones», p. 179-415), la más extensa del libro, describe monográficamente las 138 fortificaciones —algunas de ellas desconocidas hasta ahora— de las provincias de León, Valladolid y Zamora, siguiendo el modelo de fichas, de características técnicas, para el estudio de las fortificaciones, presentado por el autor en el II Congreso de Arqueología Medieval Española, celebrado en Madrid, en 1987: nombre, localización, tipología, estado de conser-

vación, situación legal, medidas, técnicas constructivas, elementos arquitectónicos, materiales arqueológicos, plantas, fotografías y bibliografía.

En el comentario de cada ficha se conjugan los datos de las fuentes documentales y de los trabajos arqueológicos realizados, así como de las memorias de excavaciones anteriores, describiendo las similitudes o divergencias en la adaptación de los diferentes elementos arquitectónicos en distintas fortificaciones.

Concluye el libro con unas consideraciones finales, a modo de resumen y balance final, haciendo hincapié en el hecho diferencial de los castros, como sistema de control territorial, en la geografía leonesa frente a la generalización europea de motas y recintos terreros.

En síntesis, este trabajo es uno de los resultados más recientes de la nueva generación de castillólogos que, con una metodología previa y disciplina arqueológica, intenta interpretar la historia desde una perspectiva académica, alejándose del determinismo y del romanticismo imperante hasta hace poco en la disciplina. Hoy día no sólo se estudia el monumento, sino que también se estudia los motivos económicos, sociales y poliétnicos, es decir, se interpreta el entorno, la necesidad, la operatividad y la efectividad, y las consecuencias de las construcciones que configuran el territorio.

Manuel Checa Martínez

GUIFRÉ i RIBAS, Pere; SOLER i SIMON, Santi

Els Farners: Vassalls de senyors i senyors de pagesos,

(Premi Josep Moragues 1995), Santa Coloma de Farners: Consell Comarcal de la Selva/Centre d'Estudis Selvatans, 1996. 250 p.

No es tracta simplement d'un nou llibre. És quelcom més. Intentem veure'l amb els ulls del plorat Georges DUBY. Estem parlant d'un *esdeveniment*, un succés sota

el que s'amaguen altres realitats perdurables, és a dir, fenòmens d'estructura.

Tothom és conscient de la gran dificultat que tenen els professionals de la

història per publicar treballs ambiciosos que vagin més enllà de l'article en una revista especialitzada. Un llibre científic és un producte car d'editar i difícil de vendre. Si les editorials opten per abaratar despeses d'impressió la conseqüència és una obra marginal, sense sortida.

Els historiadors joves tenen en la seva inexperiència una dificultat afegida que complica encara més el seu accés al complex món de la difusió de la seva obra investigadora. Una solució temporal a aquest problema són els premis. És convoquen amb aspiracions d'àmbit local o comarcal i són una de les possibilitats que tenen els historiadors novells per donar sortida a les seves hores de recerca. Habitualment els treballs premiats s'editen i, a vegades, la publicació es fa acuradament. Quan això coincideix amb un bon treball podem dir que ens trobem davant d'un bon llibre. Aquest és el cas de *Els Farners: Vassalls de senyors i senyors de pàgesos*.

El llibre ens apropa a un problema habitual: la investigació als arxius patrimonials. L'accés als arxius privats ha estat sempre una preocupació pels historiadors. Aquests llocs contenen veritables joies documentals i artístiques que, a vegades, es troben en lamentable estat. Així és que, mancats de la possibilitat d'uns inventaris exhaustius, aquests llocs es transformen, amb el pas del temps, en magatzems de fonts totalment inèdites i, de moment, inaccessibles.

De totes maneres, altres arxius, com el que va ocupar durant més de dos anys els autors d'aquest llibre, han estat catalogats i microfilmats amb el permís dels seus propietaris. Per això els historiadors podem avui consultar indirectament la documentació de l'arxiu Farners a l'Arxiu Comarcal de la Bisbal.

Els propietaris conservaran per sempre la documentació original i els historiadors podrem aprofundir en les nostres investigacions. No podia ésser d'una altra manera. Els historiadors fem la història, no ens apoderem dels estris de Clio.

El llibre que presentem s'estructura en dues parts ben diferents. La primera (pàgines 13 a 54) estudia, a partir de la documentació inventariada, el llinatge dels Farners des del segle XI. No obstant això els autors no oblidem aprofundir en l'evolució del seu patrimoni des de pràcticament el seu origen fins al segle XVIII. Aquest estudi és breu. La limitació d'espai imposada pels organitzadors del premi ha tingut, potser, un protagonisme causal en aquest sentit. Això ha obligat els autors a atapeir l'estudi. De totes maneres, s'inserix dins d'una tònica general: la intensificació en aquests últims anys de treballs de recuperació documental, sigui en forma de registros amplis i acurats, com aquest que ens ocupa, o en forma de exhaustives transcripcions de diplomes, s'ha fet marginant l'estudi de la pròpia documentació, que ha caigut en un cert abandonisme. L'èmfasi sobre les transcripcions ha permès la publicació d'obres de gran rigor paleogràfic però amollides, obres que passarien de la categoria d'obra important a la d'obra fonamental si els autors haguessin continuat la investigació en aquest sentit.

Malgrat tot es tracta, com diuen els autors a la seva presentació, d'una aportació de dades que apropen el lector a l'objecte d'estudi. Comencen per l'inici, pels primers castlans del castell de Farners: Ramon de Ramon, feudatari dels vescomtes de Cardona. Poc sabem d'aquest personatge. Potser la seva acció personal més important la portà a terme quan el vescomte Ramon Folc I de Cardona el cridà com a testimoni del seu testament. Una còpia d'aquest important document es troba en la actualitat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Malauradament, aquest castlà va perdre una bona oportunitat. La signatura del pergami no ens enganya. Ramon de Ramon, per alguna raó que desconeixem, no va arribar a signar aquest important testament i el seu *signum* espera, encara avui, que el seu propietari deixi constància, amb un punt, de la seva presència.

L'estudi de la família Farners es fa des d'una òptica original. La perspectiva escollida pels autors ens situa aquesta llinatge dintre del complex món de les relacions feudals. Presenten de manera molt clara la dicotomia pròpia de tot senyor feudal: ésser senyor i serf alhora. Només els monarques escapen, a vegades, d'aquesta situació. Fer atenció d'aquest fet, centrar la problemàtica sobre aquesta paradoxa i prolongar-la fins al segle XVIII és un dels mèrits d'aquest llibre.

La segona part és, sens dubte, la més interessant (pàgines 55 a 226). Després d'una petita introducció on els autors expliquen la quantitat i el caràcter del material que conté aquest arxiu, s'inicia una descripció dels còdexs trobats: 23 llibres del patrimoni Farners, alguns dels quals tenen un gran valor heràldic i genealògic. Aquestes descripcions codicològiques són correctes, encara que, potser, breus. Segueix un recull de més de 800 registres d'altres tants documents de l'ar-

xiu Farners. La cronologia: comença a final del segle XI amb la conveniència realitzada entre els senyors del castell de Farners (els vescomtes de Cardona Ramon i Ermesèn) i el seu castlà, Ramon de Ramon. A partir d'aquí més de 380 documents fins arribar al segle XVI: mitja dotzena de diplomes del segle XII, més de 30 localitzats del segle següent, 220 documents de la XIV centúria i 120 del segle XV. La resta de documents se centren a l'època moderna fins arribar al segle XVIII.

L'edició des registres és encertada, i aportent les dades bàsiques i comunes a aquests tipus d'estudis.

Finalment, el llibre es complementa amb un índex toponímic i un altre d'antroponímic que facilita la consulta a l'investigador. No resulta difícil amoixar aquest llibre, element d'obligada consulta pels historiadors del llinatge catalans.

F. J. Rodríguez-Bernal

COMNENO, Ana.

La Alexiada

[Estudio preliminar y traducción de Emilio Díaz Rolando. Premio Nacional de Traducción 1990], Clásicos Universales núm. 3
Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla, 1989

«[...] Sabes, querida, que en este día vigésimo segundo de julio del año 1099, estoy en la ciudad de Jerusalén, que la arrancamos a los infieles el décimoquinto día de este mes. Estoy rodeado de honores y gozo de buena salud. Para contarte el viaje dicto esta carta a Arnaldo d'Aguilers, capallán de mi venerado señor Raimundo de Saint-Guilles, conde de Tolosa (Toulouse), marqués de Provenza. Ruego al Señor maestro nuestro que llegue a tus manos, porque no sé cuándo emprenderé el regreso. El valiente duque Godofredo (de Buillon) acaba de ser elegido príncipe de la ciudad. Pero nuestros enemigos ya amenazan y nuestro conde se presta al combate [...]»

Estas líneas forman parte de la carta que el vizconde de Turenna, Raimundo, escribió a su esposa Ada, recuperada gracias al trabajo del paleógrafo francés Jacques Berlioz. Raimundo formó parte del contingente humano que participó, a las órdenes de Raimundo IV conde de Toulouse, en la denominada *primera cruzada*.

Desde sus orígenes y a lo largo de los siglos, las narraciones sobre tan vasto acontecimiento, lo que sucedió en aquellas lejanas tierras, han sido manipuladas a voluntad. Lejanas pues entre la cristiandad latina occidental y el suelo que vio nacer, vivir y morir a Cristo, se halla el Mediterráneo. Una tierra que todavía,